

ARD Prag

Marianne Allweiss

30.06.2023

Smrt na železné oponě: zdlouhavé vypořádání se s minulostí v České republice

Pořad „Hintergrund“ pro stanici Deutschlandfunk

Datum vysílání: 22. června 2023, 18:40

Autorka: Marianne Allweiss

Redakce: Katrin Materna, Susanne El Khafif

<https://www.deutschlandfunk.de/grenztote-am-eisernen-vorhang-zaehe-aufarbeitung-in-tschechien-dlf-11a1b46a-100.html>

Atmos 1 Zahájení soudního procesu s Vajnařem, duben (2 sekundy, doznívá v pozadí)

Praha, duben letošního roku. Bývalý československý ministr vnitra Vratislav Vajnar se k soudu nedostavil. V červnu umírá ve věku 92 let. Tím byl zmařen první a pravděpodobně i poslední soudní proces s politicky odpovědným činitelem. Politicky odpovědným za případy usmrcení na železné oponě v bývalém Československu. Retrospektiva:

O-Ton2 CZ Obhájkyňe „Já se omlouvám, ale klient mě nezprostil povinnosti mlčenlivosti, proto k tomu nemůžu uvést žádné konkrétní údaje.“

Obviněný Vajnar se omluvil prostřednictvím své obhájkyňe z prvního dne soudního procesu, který začal v dubnu. Jeho zdravotní stav mu nedovolil se jednání zúčastnit. Přesto soudkyně rozhodla o zahájení řízení proti Vajnarovi. Bývalý komunistický funkcionář byl obviněn ze zneužití pravomocí úřední osoby. Během jeho působení ve funkci ministra vnitra v letech 1983-1988 zahynulo na hranicích mezi Československem a Spolkovou republikou Německo a Rakouskem osm lidí. Nyní se musí zodpovídat za smrt tří mužů a zranění dalších tří. Podle historiků se zde každý rok pokusilo překročit železnou oponu asi tisíc lidí. Zvláště velký počet jich přicházel z NDR, protože se tradovalo, že čeští pohraničníci nestřílejí. Fatální omyl: v letech 1948-1989 bylo

potvrzeno usmrcení nejméně 280 uprchlíků, z toho 33 Němců z východní i západní části země.

O-Ton3 CZ státní zástupkyně „Vajnar byl obviněn z toho, že neučinil žádná konkrétní opatření, aby bylo zabráněno střelení na hranicích.“

Česká státní zástupkyně Katarína Kandová navrhuje dvouletý podmíněný trest a také pokutu v celkové výši asi 4200 eur. Vajnar nechal sdělit, že o incidentech na hranicích nic nevěděl, protože tyto záležitosti řešil jeho zástupce. Obžaloba se opírá o dokumenty, podle nichž byl tehdejší ministr vnitra o neúspěšných pokusech o útěk dobře informován a také určoval, které zákony se zde mají uplatnit. Pakt OSN o občanských právech přitom platil od roku 1976 i v ČSSR. Každému zaručoval právo na volný pohyb přes hranice, a právě o to se obžaloba opírá.

Po pádu komunismu trvalo téměř 30 let, než se politicky odpovědné osoby dostaly do centra pozornosti, kriticky poznamenává na počátku procesu právní zástupce poškozených Lubomír Müller.

O-Ton4 CZ Müller „Vypovídá to o schizofrenii našeho právního státu. Na jedné straně tady máme vynikající rozsudky, u nichž se soudy skutečně zasazují o spravedlnost. Na druhé straně máme soudní procesy, které jsou spíše „crazy“.“

Müller jinak nepatří k lidem, kteří si potrpí na módní výrazy. Devětašedesátiletý muž má na sobě oblek s motýlkem. Zastupuje oběti a pozůstalé, zejména z německé strany. Ve východním Německu začaly bezprostředně po sjednocení takzvané Mauerschützenprozesse ve věci střelby na hranicích mezi oběma německými státy. Trestní oznámení na bývalého československého ministra vnitra Vajnara bylo podáno v roce 2017, tedy mnohem později. To je “crazy”, říká Müller, stejně jako mnohaleté průtahy tohoto soudního řízení.

O-Ton5 CZ Müller „Vlastně to můžeme přirovnat k vytrvalostnímu běhu, který má čtyři závodníky: spravedlnost, demence, smrtka a bludička.“

Před několika lety byl v Česku stíhán také bývalý šéf komunistické strany Jakeš a bývalý předseda vlády Štrougal. Oba však mezitím zemřeli. Další řízení byla pozastavena - například kvůli údajné duševní poruše nebo demenci obviněných. Z tohoto důvodu je nyní ohroženo i řízení proti Vajnarovi.

O-Ton6 CZ Müller „Sami ti znalci byli v té době před převratem vysoce postavenými členy KSČ. Jeden z nich působil v protivzdušné obraně. Ve vzduchu dělal totéž, co pohraničníci na zemi. Podali jsme ústavní stížnost, protože znalecké posudky pro zastavení trestního řízení vypracovali vlastně ti, kdo byli ideologicky podřízeni těm obviněným.“

Ústavní soud v Brně zneplatnil znalecký posudek a vrátil případ zpět do Prahy. Obhájkyňe dvaadvadesátiletého muže však na začátku soudního řízení v dubnu požadovala vypracování nového lékařského posudku. Soudkyně nařídila vypracování třetího znaleckého posudku a odročila proces na polovinu srpna.

Atmo7 CZ Soudní řízení Bartsch, zvonek, předvolání do jednacích místností

Advokát Lubomír Müller zastupuje i takzvané Republikflüchtlinge (uprchlíky z NDR do SRN) - například v procesu Thomase Bartsche. Ten byl ve svých 23 letech v červenci 1989 postřelen na hranicích a následně vězněn v Československu. Za věznění a celoživotní zdravotní následky mu bylo dosud přiznáno odškodnění v přepočtu asi 232 eur. Podkladem pro vyšší odškodnění je vyhláška z roku 1965.

Poté, co si Müller úspěšně stěžoval u ústavního soudu, musí pražský městský soud v těchto dnech případ znovu otevřít.

Atmo8 CZ Soud (Soudce: Musíte se snažit. Müller diskutuje.)

Ale i toto jednání je k Müllerově nelibosti odloženo. Je vyzván, aby předložil další zdravotní posudky.

Atmo8 CZ Soud ještě jednou hlasitě

O-Ton9 CZ Müller „Já bych to řekl takhle: Výklad práva může být ve prospěch nebo v neprospěch občanů. Problém není v zákonech, problém je v těch, kteří zákon vykládají.“

Podle pražského advokáta mnoho bývalých členů komunistické strany stále pracuje ve vrcholných funkcích české justice.

O-Ton10 CZ Müller „Donedávna byl ústavním soudcem profesor Fenyk, který byl za minulého režimu členem komunistické strany a vojenským prokurátorem, který posílal do vězení odpírače vojenské služby. Po revoluci v roce 1989 jako vojenský prokurátor mařil rehabilitace těchto lidí.“

Müller mohl studovat práva až po pádu komunismu. Ve svých 21 letech byl zatčen, protože vedl biblickou skupinu.

O-Ton11 CZ Müller „Toto údajně ilegální shromáždění spočívalo v tom, že jsem navštívil pár důchodců: babičku, dědečka, byla tam i jejich čtrnáctiletá vnučka a já. Byl jsem na šest měsíců zadržen a vyloučen z vysoké školy. Skutečným důvodem bylo to, že jsem svědek Jehovův a svědci Jehovovi byli perzekuováni.“

Jednou ze specializací tohoto advokáta je rehabilitace osob odmítajících nástup do vojenské služby z náboženských důvodů. Další specializací je rehabilitace obětí komunistického pohraničního režimu v bývalém Československu. Na jeho popud soudy dosud uznaly u zhruba 60 osob, že byly za svůj pokus o útěk nespravedlivě pronásledovány. To se posmrtně týká i Hartmuta Tautze - smrt osmnáctiletého občana Magdeburku hrála rozhodující roli v obžalobě bývalého ministra vnitra Vajnara, vysvětluje občanskoprávní aktivistka Neela Winkelmann. Právě ona iniciovala soudní proces.

O-Ton12 DE Winkelmann „Když jsme o tomto případu mluvili poprvé, bylo mi jasné, že udeří hřebíček na hlavičku. Je to do nebe volající nespravedlnost, to je každému jasné. Je to případ evropského významu. Taková symbolická tragédie.“

Hartmut Tautz nesměl v NDR studovat, a proto se v roce 1986 pokusil uprchnout přes slovenskou Bratislavu do Rakouska.

O-Ton13 DE Film „Když ho povalili k zemi, byl od hranice vzdálen 22 metrů. A pak ho psi zranili tak těžce, že v důsledku toho zemřel, protože ho tam hodinu a půl nechali ležet bez pomoci.“

Tak to popisuje Tautzova sestra a německý státní zástupce v dokumentárním filmu „Zapomenutá hranice“. Druhý proces proti československému ministru vnitra se týká usmrcení západoněmeckého důchodce Johanna Dicka z bavorského Ambergu. Vysloužilý důstojník německé armády byl v roce 1986 zastřelen při pěší túře, a to na německém území, umírajícího jej dotáhli na území Československa. Vajnar byl obviněn také ze smrti Františka Faktora: tento mladý muž z Česka byl v roce 1984 postřelen a zanechán bez pomoci na rakouském území, kde bez pomoci zemřel.

O-Ton14 DE Winkelmann „Několik let jsme v archivech pátrali a našli vše, co k těmto případům šlo dohledat. Zrekonstruovali jsme kompletní řetězce velení z doby, kdy byli tito muži usmrceni.“

Tím je myšlen tým Platformy evropské paměti a svědomí. Neela Winkelmann tuto platformu se sídlem v Praze spoluzaložila v roce 2011 a stala se její první ředitelkou. Zpočátku bylo do ní zapojeno 19 institucí ze 13 zemí - z Německa například spolkový zmocněnec pro záznamy Stasi nebo Památník Berlín-Hohenschönhausen, postupně se přidávali další. Společným cílem je koordinovat zpracování totalitní minulosti v celé Evropě, shrnuje Winkelmann.

O-Ton15 DE Winkelmann „Kdyby se nám podařilo odsoudit komunistické pachatele stejným způsobem, jakým byli odsouzeni nacističtí pachatelé, dosáhli bychom tak mezinárodní ostrakizace komunismu, stejně jako tomu bylo v případě nacismu.“

Neela Winkelmann-Heyrovská čerpá motivaci pro své dlouholeté úsilí také ve svém původu: je vnučkou českého nositele Nobelovy ceny za chemii Jaroslava Heyrovského - její rodiče jsou rovněž vědci a matka pochází z Indie. Sama se provdala za německého právníka a dlouho žila v Bavorsku. Jako studentka aktivně prožívala sametovou revoluci a později pracovala pro občanského aktivistu a politika Martina Mejstříka - jednu z vůdčích osobností té doby.

O-Ton16 DE Winkelmann „Patřím ke generaci lidí spojených s revolucí. Pamatuji se, jak jsme všichni doufali, že nyní přijde spravedlnost. Že všichni špatní lidé, kteří nám tolik ublížili, budou postaveni před soud, že budou odstraněni z veřejného života. A viděli jsme, že se to nestalo.“

Za smrt na československých hranicích byli odsouzeni pouze čtyři pachatelé, z toho dva podmíněně. Tři byli řadoví vojáci, jeden pak nižší důstojník. Naproti tomu bývalý velitel pohraniční stráže měl v roce 2015 pohřeb s vojenskými poctami, přestože za jeho působení zemřelo na železné oponě 17 civilistů. Právě případy usmrcení na československé hranici jsou podle aktivistky Winkelmann, v rámci celkového zpracování období komunismu ve střední Evropě - s výjimkou vnitroněmecké hranice - tématem, o němž je toho nejvíce známo.

O-Ton17 DE Winkelmann „V roce 2014 jsme zahájili projekt Justice2.0, což byl můj nápad. Měli bychom dostat doposud spíše nepříznivé výsledky trestního stíhání zločinů komunistických režimů na mezinárodní úrovni, to znamená „two point zero“ - snažíme se dostat pachatele před soud ve třetích zemích.“

Například v Německu. V roce 2016 podala platforma trestní oznámení u spolkového generálního státního zástupce v Karlsruhe a v roce 2017 v České republice.

O-Ton17B DE Winkelmann „Následující rok jsem o tom informovala ministra spravedlnosti Roberta Pelikána. A on mi řekl, prosím vás, podejte další žalobu v České republice, abychom to mohli také vyšetřovat, ať to nevypadá tak trapně.“

V důsledku toho vyšetřuje Vajnara a další obžalované německo-český tým, což pro Winkelmann a další pozorovatele znamená změnu hry. První podobná žaloba na politické činitele v České republice totiž vyšla naprázdno. Byla podána v roce 2008 a po osmi letech odložena bez jakéhokoli skutečného vysvětlení. V Německu ovšem případy nyní vyšetřuje Zemský kriminální úřad v Mnichově a státní zastupitelství ve Weidenu, zatímco v České republice je to ÚDV - Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu - policejní orgán, jehož zaměstnanci podle Winkelmann nebyli po revoluci téměř vůbec prověřováni, podobně jako soudci nebo státní zástupci. Většina úředníků s výjimkou vysoce postavených příslušníků tajných služeb zůstala na svých místech. Stejně jako mnoho občanských aktivistů v České republice považuje Winkelmann v tomto ohledu za vzor demokratický převrat v bývalé NDR.

O-Ton18 DE Winkelmann „V nových spolkových zemích měli štěstí, že došlo ke sjednocení Německa a že ve východním Německu byl prakticky implementován západoněmecký systém a došlo i k výměně personálu. Ale tady jsme měli co do činění se stejnými lidmi.“

Platforma evropské paměti a svědomí se zaměřuje nejen na právní přehodnocení, ale také na objasnění zločinů, na které se stále často zapomíná: Prvním projektem je putovní výstava „Totalita v Evropě“, druhým učebnice pro školní výuku; v České republice jsou učební materiály o komunismu spíše nedostatkové zboží.

Atmo19 Školní přestávka, chodba

V učebnicích dějepisu patnáctiletého Honzy není o smrti na československých hranicích ani zmínka - nákup nových učebnic, podobných té, kterou vydala platformou, je často příliš drahý i pro angažované školy. Přesto si pražský žák myslí, že je dobře informován.

O-Ton20 CZ Honza „O pádu železné opony a o celé době komunismu jsme se taky mnohokrát bavili. Je velmi důležité se o tom učit, protože je podle mě strašné, když se zeptáte deváťáků na ulici, co se tehdy dělo a spousta z nich to neví.“

Honzova učitelka dějepisu Alena Klečková žákům pouští filmy a zve do výuky pamětníky.

O-Ton21 CZ Klečková „Pro dobu od padesátých let není ve výuce tolik hodin. Proto jsme si ve škole řekli, že je potřeba to posílit – například prezentacemi žáků. Hodláme se zapojit do všech projektů, které se komunismu týkají.“

To vše organizuje ZŠ Kladská v Praze z vlastní iniciativy. Ředitelka školy Kateřina Vávrová pochází z rodiny, která byla za komunismu perzekuována. Komunisté podle ní byli všude a zůstali všude – a to i ve školách.

O-Ton22 CZ Vávrová „Průměrný věk učitelů v naší zemi je znepokojivě vysoký. Mladí lidé se stávají učiteli jen málokdy. Ti, co dnes učí, často studovali za komunismu.“

Vávrová po revoluci postrádá další vzdělávání učitelů a učitelek. O tomto období se však alespoň mluví více než před deseti či patnácti lety. –

Když krátce po zahájení prvního politického procesu spojeného s úmrtími na hranici zemřel 20. června ve věku 92 let obžalovaný Vratislav Vajnar, věnovala tomu většina médií jen krátkou zmínku.

Atmo23 Vzpomínkový akt, pochodová hudba

Ani v souvislosti s českým dnem památky obětí komunistického režimu, který se připomíná o několik dní později 27. června, není Vajnar a řízení proti němu tématem. Aspoň že k pražskému památníku obětem komunismu konečně zase dorazil prezident, konstatuje aktivistka Neela Winkelmann.

Atmo24 Projev Pavel

Prezident Petr Pavel otevřeně hovoří o své komunistické minulosti a lituje své tehdejší nevědomosti. Winkelmann od něj postrádá oficiální omluvu. Bývalý ministr vnitra Vajnar ani nikdo jiný, kdo byl za krvavý režim na hranicích zodpovědný, se nikdy neomluvili. Podle českých zákonů musí být nyní proces

zastaven. Winkelmann s tím počítala. Nechce se však vzdát - vždyť další, mnohem mladší domnělí pachatelé v Česku a na Slovensku jsou stále naživu.

O-Ton25 DE Winkelmann „Podali jsme trestní oznámení na přibližně 300 mužů v celém řetězci velení. A opravdu mě velmi zaráží, proč za sedm let nepadlo ani jedno další jméno. Proč německá justice dělá tak málo? Samozřejmě chápu, že je to otázka diplomacie. Pro Německo by asi bylo příliš riskantní stíhat české občany. Ale zajímá mě proč?“

Dlouholetá ředitelka Platformy evropské paměti a svědomí si však ze zastaveného procesu odnáší i něco pozitivního:

O-Ton26 DE Winkelmann „To, že bylo řízení vůbec zahájeno. To bylo novum. Padlo obvinění z usmrcení na hranicích. Už jsme dosáhli průlomu.“

To chápe i jako znamení pro ostatní postkomunistické země v Evropě - a pro budoucnost. Zástupce obětí Lubomír Müller má stejný názor.

O-Ton27 CZ Müller Konec? „Ono tu určitý význam mělo, protože byly pojmenovány a právně klasifikovány spáchané trestné činy. Bylo prohlášeno, že trestné činy nejsou promlčeny. A pro ty, kteří dnes někoho jakýmkoli způsobem terorizují, je to varování, že mohou být za své činy i po třiceti letech stíháni.“